

İLHAMƏ MƏMMƏDOVA
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: ilhama_m@rambler.ru

TƏBRİZ ŞƏHƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ BƏZƏKLƏR: ZİNƏT VƏ KOSMETİK VASİTƏLƏR (XIX - XX əsrin əvvəlləri)

Açar sözlər: Azərbaycan, Təbriz, qızıl, gümüş, üzük, bəzək

Ключевые слова: Азербайджан, Тебриз, золото, серебро, кольцо, украшение

Key words: Azerbaijan, Tebriz, gold, silver, ring, decoration

Ənənəvi bəzəklər zərgərlik məmulatı, kosmetik vasitələr və geyim dəstləri üzərindəki tikmələrlə əhatələnir. İnsanın öz üzərində daşdığı bəzəklərdən əlavə, ev-məişət əşyalarında da bəzəklərə rast gəlinir. XIX - XX əsrin əvvəllərində Təbriz sakinlərinə məxsus bəzəklərdən (zinət və kosmetik vasitələr) danışarkən ilk növbədə dövrün fotoşəkilləri və miniatürələrinə müraciət etmək lazım gəlir. Qeyd etməliyik ki, rəsm və fotolar əsasən hakim təbəqəyə məxsusdur və bəzəklərin əsas istifadəçiləri də onlar idilər. Təbriz vəliəhdneşin olduğundan cəmiyyət elitasının böyük qismi burada cəmləşmiş və təbrizlilər Qacarlar dövrü mədəniyyətinin ən ümdə yaradıcılarından olmuşlar.

1812-ci ildə Qacarlar dövlətinə səfər edən fransız səyyahı Gaspard Drovil müşahidələri barədə öz qeydlərində təəssüflənərək yazır ki, iranlı qadınlar heç gözə görünməzlər, səyyahlar yalnız hərəmxananın xacələrindən eşitdiklərini yazırlar. Çünki yad kişilərin hərəmxanaya girməyə ixtiyarı yoxdur. Müəllif göstərir ki, bu ölkənin qadınları qiymətli paltarlar geyinir, daş-qaşdan daha çox istifadə edirlər (1, s.86-87).

Tədqiqatlar göstərir ki, dövrün qadın və kişi zinətləri incə əl işinin misilsiz nümunəsi olduğundan onlar zərgərlik sənətinin zirvəsi, şah əsərləri sayılmalıdır. Bu sənətin Azərbaycanda qədim kökləri vardır. Qədim mənallılara məxsus Ziviyə dəfinəsi zinət istehsalının, ümumiyyətlə, sənətkarlığın o dövr üçün ən yüksək nəticəsi adlandırıla bilər.

Baş, boyun, bel, əl, ayaq növlərinə ayrılan zinətlərin hər biri yüksək ustalıqla hazırlanırdı. Daş-qaş, cəvahiratın gözəllik və magik səciyyəsi ilə bahəm, onlar həm də müalicəvi xarakter daşıyırdılar. Qədim zamanlarda zümrüdü ilan zəhərinə qarşı ən yaxşı müalicə vasitəsi hesab edirdilər (2, s.150). Göz ağrısı dərmanları hazırlayarkən də ondan istifadə olunurdu (3, s.23). İnsanlar hələ uzaq keçmişdə qızılın bəd ruhlardan qoruyucu funksiyasını düşünmüş, gümüşün orqanizmə xeyirli olduğunu, bəzi daşların xəstələrə şəfa verdiyini (kəhrəba zob xəstəliyində və s.) müşahidə edib yadda saxlamışlar. Məhz bu səbəblərdən də mədəni tərəqqinin başlanğıcından ta bugünlərədək bəzəklər kasıb və varlı geyimlərini tamamlamışdır.

Bəhs olunan dövrdə ənənəvi qadın zinətlərini tac, yarım tac, cıqqa, gülsinə, gərdənbənd, silsilə, biləzik, üzük, sırğa (güşvarə), xalxal və s. təşkil edirdi. Qadınlar araqcının üstünə mirvari ilə bəzədilən qızıl *cıqqa*, yaxud tovuz quşu və dan quşunun lələyini taxırdılar. Çarqəd dəbə düşdüyü zaman cıqqadan istifadə sənəti. Bunun əvəzinə çarqədin ətrafına ayra formasında güllər tikilir, ya da yaylığın sol tərəfinə qızıl gül sancılırdı. Çarqədin üstündən boğazaltı vurulan *gülsinə (broş)* də zövqlü oxşayırdı. Başın arxasından rubəndi bənd etmək üçün bəzəkli qızıl və gümüş *qülləbdan* istifadə edilirdi.

Şahzadə və əyan-əşraf qadınları toy, bayram və dəbdəbəli qonaqlıqlar rəsmi olardısı, almaz və bahalı ləl-cəvahiratla bəzədilən *tac*, qeyri-rəsmi mərasimlərdə isə *yarım tac* taxırdılar

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

(4, s.35). Qeyd edək ki, yas mərasimlərində, Ramazan və Məhərrəmlik aylarında bəzəklərdən istifadə birmənalı qarşılanmırdı. Dövrün bəzəklərində mirvari daha çox diqqəti cəlb edir. Hazırda Tehranda Milli Cəvahirat muzeyində saxlanılan vəliəhd Abbas Mirzəyə məxsus *tackulah* mirvarili tikmənin ən gözəl nümunələrindəndir. Tac şəklində olan papaq qırmızı atlas və məxmərdən düzəldilmiş, üzəri büsbütün pulək, güləbətın və mirvari ilə işlənərək muncuqla haşiyələnmişdir. Baş hissəsində bərkidilən iri zümrüd daşı *tackulaha* xüsusi yaraşığı verir. Ömrünün böyük hissəsini Təbrizdə keçirən Abbas Mirzə rəsmi tədbirlərdə, əsasən Novruz bayramındakı “salam” mərasimində həmin *tackulaha* başına qoyurdu.

XIX əsrin əvvəllərində Qacar şahzadələrinin çəkildiyi rəsm əsərlərində onların sadə daş-qaşla işlənmiş tac, üzük, bazubənd, sallanma kəmə, toqqa, cib saati, təsbəh, çubuq qəlyandan istifadə etdiyi müşahidə edilir. Onların geydiyi sərdarının çiyinliyi, qılıncının qını və xəncərləri üzərində də zəngin bəzəklərə - qiymətli metaldan olan “*həbbabi*” adlı düymələr, muncuq, pul, qızıl pulək, çəkili işləmələr və s. rast gəlinir. XIX əsrdə yaşamış yəhudi əsilli Avstriya-Macaristan tədqiqatçısı (həkim, etnoqraf) Yakob Eduard Polak öz səyahətnaməsində geyim və bəzəklərə xüsusi fəsil həsr etmişdir. O yazır ki, kişilər adətən qapağı düymə ilə açılan cib saatlarından istifadə edirlər. Saat zəncirinin bir ucu saatın özünə, digər ucu isə cibə bərkidilir və celiqənin (jilet - İ.M) cibinə qoyulur. Saati şal materialdan hazırlanan saatqabıda saxlayırlar. Saat Ramazan ayında ən sevimli əşyaya çevrilir, çünki hər vaxt insanları aclıq və susuzluqdan qurtulmağa, qəlyan çəkməyə xəbərdar edir. Üzüklərin qaşığı firuzədənir. Üzərində yazısı olan əqiq qaşığı sadə üzük taxırlar. Bu üzüklərin keyfiyyəti şəxsin cəmiyyətdə tutduğu mövqə ilə əlaqədardır (5, s.156-157).

Üzüklər orta əsrlərdə olduğu kimi bəhs edilən dövrdə yenə də dəbdə idi. Kişilər gümüş, qadınlar qızıl və gümüş üzüklərdən istifadə edirdilər. Bəzən bir barmağa bir neçə üzük taxırdılar. Varlıların əlində 5-6, bəzən 15-16 gümüş üzük görünürdü. Nişan üzüyünü adaxlı qızlar sağ, evli qadınlar sol əlin barmağına, digərləri isə istər qadın, istərsə də kişilər şəhadət və baş barmaqdan savayı qalan üç barmağa taxırdılar. Üzük taxmaq bəzək məqsədindən əlavə, ibtidai inanclar və İslam dini etiqadıyla bağlı idi. Hədislərdən məlum olur ki, Məhəmməd Peyğəmbər üzük daşmağı təqdirəlayiq saymışdır.

Orta əsrlərdə kişilərin barmağında arvadlarının sayına görə üzüklər olardı. Varlı kişilər əlindəkindən əlavə boynundan da bir neçə üzük salladardı (6, s.12). Üzüklər hələ qədim zamanlardan möhür funksiyası da daşıyırdı. Kişilər pul kisəsində saxladıkları möhür üzüklərini geydikləri qəbanın altında gizlədərdilər. Bəziləri isə onları nümayişkarcasına cib saatının zəncirindən asardı. Lakin namaz vaxtı bütün bəzəklər kimi, üzüklər də çıxarılırdı. Şəriətə görə, insan Allahın dərgahında maddi deyil, mənən zəngin olmalıdır. İnanca görə, yaradan insanı fəqir görərsə, ona bərəkət nazil edər. Dövrün muzey materiallarına nəzər saldıqda məlum olur ki, əksəriyyətinin üzərində dini yazılar, ələxsus da “La ilahə illəllah, Muhəmmədən Rəsulallah” (Allahdan başqa Allah yoxdur, Məhəmməd Allahın elçisidir) ifadəsi və İxlas surəsinin ayələri yazılmışdır. Əvvəlki dövrlərə nəzərən XIX əsrə məxsus üzüklər daha cəlbedicidir. Belə ki, onların üzərində xətlər cızılmış, müxtəlif həndəsi naxışlar oyulmuş, bununla da rəngli oval daş üzərinə düşən işıq oymalara daha da parlaqlıq verməkdədir.

Kübar xanımlar almaz, mirvari, zümrüd (yaşıl qaş), yaqut (qırmızı daş), füzə daşlarla işlənən qızıl boyunbağlar, ortabablar isə kəhrəba, sədəf, mərca, süni daşlar və gümüş pullardan ibarət bəzəklər taxırdılar. Bu qiymətli daşlardan bir çoxu ölkəyə karvan ticarəti vasitəsilə Şərqi ölkələrindən gətirilirdi. Kombinə edilmiş şəkildə (qiymətli metallarla ləl-cəvahiratın kombinəsi) hazırlanan zinət və zər-zəbərcəd baha başa gəldiyindən imkansız qadınlar ucuz

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

daşlardan, adi şüşədən, misdən, tuncdan, hətta bəzi meyvələrin çəyirdəklərindən (iydə, xurma və s.) sapa düzməklə bəzək şeyləri hazırlayıb gəzdirirdilər (7, s.146).

Bəzəklər içində xüsusilə, minalı bazubəndlər qadın və kişilər arasında daha geniş yayılmışdı (8, s.347). Uzun sallanma və ya qısa qızıl sırğalar aypara, damla, badami, zəng, zoomorf (əsasən quş şəklində) və müxtəlif formalarda düzəldilir, üzəri almaz, yaqut, zümrüd və s. qiymətli daşlarla işlənirdi. Belə bağlanan toqqalar geyim elementi sayılsa da, onların bəzək səciyyəsi az deyildi.

Bəzəklər ayaq üçün də nəzərdə tutulurdu. Topuğa “*xalxal*” adlanan halqalar keçirilir, onlara fındıq boyda, içi boş olan girdə bəzəklər bəndlənirdi. Kübar xanımlar xalxalı qızıl və gümüşdən, şəhərin yoxsul qadınları isə mis və bürüncdən hazırlatdırardılar. Xalxal rəqqasə bəzəklərində xüsusi yer tuturdu. Dövrün tələbinə görə zinət əşyaları zərgərlik emalatxanalarında şəxsi sifarişlə düzəldilir, hər bir əşya fərdilik təşkil edirdi. Zərgərlər arasındakı qızğın rəqabət göstərilən dövrdə zərgərlik sənətinin inkişafının təkanverici amillərindən idi.

Nəsrəddin şahın Avropa səfərlərindən sonra geyimlər kimi bəzəklərdə də kəskin dəyişikliklər baş verdi. Şah Avropadan yonulmamış almas almış və ölkəsinə qayıdarkən onu tərəş etdirərək geydiyi sərdarisinə düymə tikdirmişdi (9, s.454). XIX əsrin II yarısında geyim və bəzəklərin Avropa modasına sıx yaxınlaşması müşahidə edilsə də, ənənəvi Şərqi üslubu, daha dəbdəbəli görünüş hələ də qalmaqda idi. Hətta uşaq fotolarında da bilərzik, boyunbağı və xalxal diqqəti cəlb edir.

Xüsusi zövq və baxımlılıq əlaməti olaraq kosmetik vasitələrdən qadınlarla bahəm, kişilər də istifadə edirdilər. Qadınlar sürmə vasitəsilə gözlərini iri və xumari, qaşlarını isə vəsmə ilə hilal formasında düzəldirdilər. Qaşlar gicgahadək uzadılır, onların ortasına qara xal qoyularaq birləşdirilirdi. Çatma qaşlar, dodaq və yanağa xal qoymaq dəbdə idi. Yeddi adda kosmetik vasitədən -*xına, sürmə, vəsmə, surxab, sefidab, zərək və qaliyədən* istifadə olunurdu (4, s.33). Bunların hər biri bəzək qutusunda saxlanırdı.

Xına kollarında salxım formasında bitən ağ gülləri dərib qurudur və sonra üyüdürdülər. Xınadan həm kişilər, həm də qadınlar istifadə edirlər. Kişilər saç-saqqalına, ayaq və əl dırnaqlarına, qadınlar da həmçinin saç, əl-ayaq və bədənin müxtəlif hissəsini naxışlayarkən xına yaxırdılar. Tünd rəng almaqdan ötrü xınanın üzərinə qaynadılmış qoz yarpaqları və ya soğan qabığıнын suyunu əlavə edirdilər. Bəzən xına başa qoyulduqdan sonra üstünü qoz yarpaqları ilə örtürdülər. Xınayaxma mərasimi hamamda icra olunurdu.

Vəsmə bitkisini suda qaynadır və alınan qara rənglə qadınlar qaşlarını boyayırdılar. Apardığımız sorgular zamanı məlumatçılar vəsməni “qara xına” adlandıraraq onu nil (lil) yarpağı, bəziləri isə qara daşın üyüdülməsindən alınan maddə kimi təqdim etdilər. Xalq arasında vəsmə həm də “Məcnun xına” adıyla tanınır.

Surxab və ya *surxidən* yanaq və dodaqların qızardılması üçün istifadə edilirdi. O, sabun kimi girdə düzəldilir, onunla üzlərini yuyurdular. Yanaqların çəhrayi rəngə çalması üçün *kirşan* çəkilirdi.

Sürmə qara parlaq daşı əzib tozuna xüsusi maye qarışdırılaraq alınır. Gözün kənarlarına çəkilən sürmə “sürmədan” adlı filiz qabda saxlanılır, “sürməçub” adlı millə sürtülürdü. Sürməçub adətən, adi metal, gümüş və ya fil sümüyündən düzəldilirdi. Bəzən badam tumunu yandıraraq sürmə yerinə işlədirdilər.

Zərək və ya *zərvənəq* qızıl ovuntuları olub, parlaqlıq məqsədilə üzə səpəlirdi. *Qaliyə* müşk-ənbər qarışığı olan xoş qoxulu, qara rəngdə maddə idi. Onunla saçları qara rəngə boyayırdılar. Saç-saqqalın qaraldılmasında *xəzab* adlı vasitədən də istifadə edirdilər. Ərəb mənşəli olan *xəzab* xına, vəsmə və xüsusi gül yarpaqlarının qarışığından alınır.

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

Ənlik üz dərisinin ağardılması üçün istifadə edilirdi. *Sefidab* də bu məqsədə xidmət edirdi. Bəzi məlumatçılar sefidab və *ruşuru* eyniləşdirirlər.

Toy, bayram, qonaqlıq mərasimlərində qadınların üzünün bəzədilməsi ilə xüsusi peşə sahibi — *məşşatə* məşğul olurdu. O, barmaqlarının arasına keçirdiyi səkkizvari sap və maqqaş vasitəsilə xanımların qaş və üz tüklərini alıb təmizləyirdi. Bundan sonra yuxarıda adı çəkilən kosmetik vasitələri sifətə sürürdü. Xoş qoxu məqsədilə saç və bədənə güləb, ənbər və ətir çilənirdi. Niqarbənd isə hamamda qadınların əl-ayağına xına ilə naxış vururdu. Nadir hallarda sifət və bədən dərisinə yazı və naxışlardan ibarət tatu da olunurdu.

Bu dövrdə qadınlar uzun saçlar saxlayır, qara və xınayi rəngə boyayırdılar. Saçlar təpənin ortasından iki yerə bölünür və hörülürdü. Fotolarda bəzən ucuna lent bağlanmış çoxsaylı hörüklər müşahidə edilir. Saray qadınları hörüklərin ucuna sikkələr, mirvari və ya findıq, badam, püstə şəklində qızıl və gümüş zinətlər asırdılar. Saçın hörüyə gəlməyən qısa cığaları qızıl, ya gümüş qülləblə (süs) yığılıb bəzənirdi. Hörükdən əlavə, saçlar qızdırılmış maşa ilə burularaq arxaya atılırdı. Eşitdiyimiz şifahi məlumata görə, saçları lazımi formaya salmaqdan ötrü heyva tumunu qaynadaraq alınan mət mayedən istifadə edirdilər. XX əsrin ilk onilliklərində isə Avropa modasının təsirilə qadınların artıq süni saçlar (şinyon) qoyduğu məlum olur.

Kosmetik vasitələrin hər biri müxtəlif materialdan (parça, taxta, şüşə, dəri və s.) düzəldilən xüsusi qablarda saxlanırdı. Sürmədan (sürmə qabı), sürmə mili, daraq, daraqqabı, xına-bənd (xına yaylığı, gəlinlər üçün qələmkar parçadan hazırlanırdı), zirpayı (ayağa xına qoyarkən ayaqaltı taxta, yaxud mis əşya), sefidab qutusu, ətir qabı, vəsməcuş (vəsmə qaynadılan mis və gümüşdən olan qab), onun qaşığı və süzgəci və s. kimi kosmetik vasitə qabları vardı. Sürmədanlar metal, parça, nadir hallarda isə balqabaq saplağından düzəldilirdi (10, s.41). Ən çox işlədilən parça sürmədanlar məxmər və tirmədən kiçik kisə formasında olub, üzəri məliləduz, nəqədəduz, mirvari tikmələrlə, hətta qızılı və gümüşü sapla da bəzədilirdi.

Daraqqlar taxtadan və daha davamlı olmaqdan ötrü fil sümüyündən hazırlanırdı. Parça daraqqabılar, qayçıqabılar güləbətın, muncuqlarla bəzədilirdi. Geyim dəstləri üzərində də bəzək elementləri çoxluq təşkil edirdi. Belə ki, hakim zümrə qiymətli metal və cəvahiratdan düymələr, muncuq, pul, qızıl və gümüş puləklərdən, habelə qızılı sapla müxtəlif tikmələr vasitəsilə öz libaslarını zinətləndirirdilər. Bəhs edilən dövrdə geyim nümunələri dərzilər arasında formalaşan müxtəlif tikmələrlə — *haşiyəduz* (geyimin kənarının parçadan fərqli rəngdə sapla naxışlanması), *güləbətın*, *məliləduz* (qızıl və gümüşdən hazırlanan nazik tel ilə parça üzərində naxışların salınması), *tirməduz*, *şəmsduz* (günəş şəkilli naxışların vurulması), *qeytənduz* (diametri 1 sm-dən artıq qalın iplə yaxa və ətəyin bəzədilməsi), *nəqədəduz* (ipək sapla gül və buta naxışlarının salınması), *tikəduz* (ola bilsin ki, parçanı hissələrə, yəni tikələrə bölüb tikirdilər), *zərduz*, *zərəndaz*, *puləkduz*, (parça üzərinə pul-pul aksesuarların tikilməsi), *piləkduz*, *sırıma* və s. hazırlanırdı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Gaspard Drouville. Voyage en Perse fait en 1812 et 1813. A Paris chez Masson et Yonet, Libraires, 1828, 282 p.
2. Sübhi Bəktəşi. Yüz bir hekayət. Bakı: Yazıçı, 1990, 350 s.
3. يحيى ذكاء. لباس زنان ایران. تهران، ۱۳۳۶، ص ۳۹
4. Nəsirəddin Tusi. Tənsuqnameyi-Elxani (Cavahirnamə). Bakı: Elm, 1984, 32 s.

5. Dr. Yacob Eduard Polak. Persien. Das Land und Seine Bewohner: Ethnographische Schilderungen. 1 Teile, Leipzig: Brockhaus, 1865, 389 p.
6. ماریان ونزل. انگشتی ها. جلد نهم از گزیده دوازده جلدی ، مجموعه هنر اسلامی، تهران، انتشارات کارنگ، چاپ اول، ۱۳۸۶، ۲۰۰ ص
7. Vəliyev F.İ. Bəzəklər // Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 143-156
8. مهرانسا غیبی. ۳۵۰۰ سال تاریخ زیورآلات اقوام ایرانی. تهران، انتشارات هیرمند ۱۳۹۱، ۴۸۰ ص
9. عبدالله مستوفی. شرح زندگانی من ، یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره قاجاریه. ۳ جلدی، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۸۴، ۵۶۹ ص
10. محمد حسن سمسار. آیینہ و سرگذشت ان // مجله هنر و مردم، شماره چهاردهم – دوره جدید، تهران، آذر ماه ۱۳۴۷، ۲۳ ص

ИЛЬХАМА МАМЕДОВА

**ТРАДИЦИОННЫЕ УКРАШЕНИЯ В ГОРОДЕ ТЕБРИЗЕ:
УКРАШЕНИЯ И КОСМЕТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА
(XIX-НАЧАЛЕ XX ВВ.)**

В статье рассказывается о традиционных украшениях. Традиционными являются украшениями ювелирные изделия, косметические средства и вышивки на комплектах одежды. Так как Тебриз является местом пребывания наследника престола, здесь сконцентрирована наибольшая часть элиты общества, и тебризцы являются самыми главными создателями культуры периода Каджаров. Наряду с тем, что драгоценности, драгоценные камни красивы и обладают магическими свойствами, они также имеют лечебный эффект. В указанный период использовалось около семи наименований косметических средств.

ILHAMAMA MAMMADOVA

**TRADITIONAL DECORATIONS IN THE CITY OF TABRIZ: JEWELRY AND
COSMETICS(XIX AND AT THE BEGINNING OF XX CENTURIES)**

The article deals with traditional jewelry. Traditional jewelry covers jewelry products, cosmetics and embroideries on clothing kits. As Tabriz city was succession, the greater part of the elite of society, have been concentrated here and the people of Tabriz were the best creators of Gajar period. Cosmetic means in the number of seven were used in this period.

Rəyçilər: t.ü.f.d. S.Səmədova, t.e.d.N.Quliyeva

AMEA-nın Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu "İlk orta əsrlər arxeologiyası" şöbəsinin 06 may 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№04).